

NANOMATERIALY INŻYNIERSKIE KONSTRUKCYJNE I FUNKCYJNALNE

Redakcja naukowa

Krzysztof
Kurzydłowski

Małgorzata
Lewandowska

WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN

NANOMATERIALY
INŻYNIERSKIE
KONSTRUKCYJNE I FUNKCYJNALNE

AUTORZY

Mariusz Andrzejczuk rozdział 7

Anna Boczkowska rozdział 7

Halina Garbacz rozdział 8

Katarzyna Konopka rozdział 11

Krzysztof Kurzydłowski rozdziały 1, 13

Małgorzata Lewandowska rozdziały 2, 4.1, 5, 12

Hubert Matysiak rozdział 6

Zbigniew Pakieła rozdział 3

Krzysztof Roźniatowski rozdział 4.2

Leszek Stobiński rozdział 10

Wojciech Świąszkowski rozdział 9

Tomasz Wejrzanowski rozdział 4.3

NANOMATERIAŁY INŻYNIERSKIE KONSTRUKCYJNE I FUNKCJONALNE

Redakcja naukowa

Krzysztof Kurzydłowski

Małgorzata Lewandowska

WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN
WARSZAWA 2010

Projekt okładki i stron tytułowych **Maryna Wiśniewska**

Ilustracje na okładce

Zdjęcie dolne: kompozyt wielościennych nanorurek węglowych w osnowie epoksydowej, wykonane za pomocą skaningowego mikroskopu elektronowego Hitachi 5500. Fot. Anna Boczkowska.

Zdjęcie górne: struktura nanokrystalicznego stopu Al-Si, wykonane za pomocą skaningowego transmisyjnego mikroskopu elektronowego Hitachi HD-2700. Fot. Mariusz Andrzejczuk.

Redaktor inicjujący **Agnieszka Grabarczyk**

Copyright © by Wydawnictwo Naukowe PWN SA
Warszawa 2010

ISBN 978-83-01-16418-8

Wydawnictwo Naukowe PWN SA
02-676 Warszawa, ul. Postępu 18
tel. 22 69 54 321; faks 22 69 54 288
e-mail: pwn@pwn.com.pl; www.pwn.pl

Spis treści

Przedmowa	IX
1. Wprowadzenie	1
1.1. Nanomateriały – definicje, podstawowe pojęcia i przykłady	1
1.2. Materiały we współczesnej technice	5
1.3. Klasyfikacja materiałów inżynierskich	12
1.4. Budowa materiałów inżynierskich	14
1.4.1. Elementy mikrostruktury materiałów	17
1.4.2. Hierarchiczność struktury materiałów	24
Literatura	26
2. Struktura i właściwości materiałów inżynierskich	27
2.1. Metale	28
2.2. Ceramiki	38
2.3. Polimery	42
2.4. Kompozyty	45
Literatura	49
3. Struktura i właściwości nanomateriałów	51
3.1. Podstawowe zjawiska wykorzystywane w nanomateriałach	52
3.2. Wpływ skali wymiarowej	53
3.2.1. Zależność Halla–Petcha	53
3.2.2. Charakterystyczne wymiary i odległości w mikrostrukturze	56
3.2.3. Gradient odkształcenia	56
3.3. Wpływ powierzchni granicznych	57
3.3.1. Poślizg po granicach ziaren	58
3.4. Właściwości mechaniczne	59
3.4.1. Moduł sprężystości i efekty niesprężyste	60
3.4.2. Ciągliwość	60
3.4.3. Naprężenie uplastyczniające i wytrzymałość	63
3.4.4. Wytrzymałość teoretyczna	63
3.4.5. Granica plastyczności	65
3.4.6. Wytrzymałość na rozciąganie	66
3.4.7. Twardość	67
3.4.8. Odporność na pękanie	68
3.4.9. Wytrzymałość zmęczeniowa	72
3.4.10. Zużycie ściernie	73

3.5. Właściwości cieplne	74
3.6. Właściwości chemiczne i biologiczne	74
Literatura	75
4. Charakteryzowanie i modelowanie nanomateriałów	78
4.1. Metody obrazowania struktury nanomateriałów	79
4.1.1. Mikroskopia elektronowa	79
4.1.2. Mikroskopia sond skanujących	87
4.1.3. Metody rentgenowskie	88
4.1.4. Techniki tomograficzne	91
4.2. Opis ilościowy struktury	92
4.2.1. Analiza liczby obiektów	94
4.2.2. Analiza wielkości (rozmiaru) obiektów	95
4.2.3. Analiza udziału objętościowego obiektów	96
4.2.4. Analiza kształtu obiektów	97
4.2.5. Analiza sposobu rozmieszczenia obiektów	98
4.3. Modelowanie właściwości i procesów zachodzących w nanomateriałach	99
4.3.1. Metody obliczeniowe	100
4.3.2. Przykład modelowania właściwości granic ziaren	105
4.3.3. Przykład modelowania właściwości mechanicznych	113
4.3.4. Modelowanie stabilności termicznej	119
Literatura	125
5. Nanometale	130
5.1. Metody wytwarzania	131
5.1.1. Osadzanie z fazy gazowej lub ciekłej	132
5.1.2. Szybkie chłodzenie i nanokrystalizacja z fazy amorficznej	133
5.1.3. Konsolidacja nanoproszków	134
5.1.4. Metody dużego odkształcenia plastycznego	135
5.2. Właściwości nanometali	143
5.3. Przykłady zastosowań nanometali	151
Literatura	154
6. Nanoproszki i nanospieki ceramiczne	157
6.1. Charakterystyczne właściwości nanoproszków	158
6.1.1. Powierzchnia właściwa	158
6.1.2. Aglomeracja nanocząstek	160
6.1.3. Właściwości magnetyczne	163
6.2. Metody wytwarzania nanoproszków	164
6.2.1. Metody osadzania z fazy gazowej	164
6.2.2. Metody osadzania z fazy ciekłej	165
6.2.3. Metody rozdrabniania	168
6.3. Eksperymentalne metody pomiaru wielkości nanocząstek	170
6.3.1. Metody pośrednie	170
6.3.2. Metody bezpośrednie	172
6.3.3. Parametry charakteryzujące populację nanocząstek	173
6.4. Formowanie i spiekanie nanoproszków	176
6.4.1. Zagęszczanie	177
6.4.2. Spiekanie	178
6.4.3. Badania skonsolidowanych proszków	181
Literatura	184

7. Nanokompozyty	186
7.1. Podstawowe pojęcia	186
7.2. Metody wytwarzania	194
7.2.1. Nanokompozyty ceramiczne i metaliczne	194
7.2.2. Nanokompozyty polimerowe	201
7.3. Wpływ nanonapełniacza na właściwości nanokompozytów	205
7.4. Przykłady zastosowań	213
Literatura	218
8. Nanowarstwy powierzchniowe	220
8.1. Metody otrzymywania	223
8.1.1. Wytwarzanie pasywnych warstw tlenkowych	223
8.1.2. Metody osadzania z fazy gazowej	224
8.1.3. Osadzanie elektrolityczne	227
8.1.4. Metody mechaniczne	228
8.2. Metody charakteryzowania	230
8.2.1. Badania spektroskopowe	230
8.2.2. Badania mikrostruktury	234
8.2.3. Pomiary właściwości mechanicznych	239
8.3. Przykłady	243
8.3.1. Nanowarstwy tlenkowe na metalach	243
8.3.2. Powłoki PVD na bazie azotków metali	247
Literatura	253
9. Nanowłókna	256
9.1. Wprowadzenie – nanowłókna polimerowe	256
9.2. Metody wytwarzania nanowłókien	257
9.2.1. Ciągnięcie nanowłókien	258
9.2.2. Synteza według szablonu	259
9.2.3. Rozdzielanie faz	259
9.2.4. Samoorganizacja molekularna	259
9.2.5. Elektroprzędzenie nanowłókien	260
9.3. Proces elektroprzędzenia z roztworu	260
9.3.1. Parametry roztworu polimerowego	261
9.3.2. Wpływ warunków procesu	264
9.3.3. Wpływ parametrów otoczenia na proces	266
9.4. Elektroprzędzenie ze stopionego polimeru	267
9.5. Wytwarzanie nanowłókien o różnej morfologii	267
9.5.1. Nanowłókna porowate	268
9.5.2. Nanowłókna płaskie lub wstążkowe	268
9.5.3. Nanowłókna rozgałęzione	269
9.5.4. Nanowłókna wydrążone	270
9.5.5. Nanowłókna o różnej kompozycji	271
9.5.6. Nanowłókna ukierunkowane	271
9.6. Charakteryzacja właściwości nanowłókien	272
9.6.1. Morfologia nanowłókien	272
9.6.2. Właściwości mechaniczne nanowłókien	275
9.7. Zastosowanie nanowłókien w medycynie	277
9.7.1. Inżynieria tkankowa	277
9.7.2. Uwalnianie leków	282

9.7.3. Materiały opatrunkowe	283
Literatura	284
10. Nanostruktury węglowe	288
10.1. Nanorurki węglowe	291
10.1.1. Struktura nanorurek węglowych	291
10.1.2. Struktura elektronowa nanorurek węglowych	293
10.1.3. Wytwarzanie nanorurek węglowych	294
10.1.4. Oczyszczanie i funkcjonalizacja nanorurek węglowych	299
10.1.5. Rozpuszczalność nanorurek węglowych	303
10.1.6. Dyspersja nanorurek węglowych	304
10.1.7. Właściwości nanorurek węglowych – podsumowanie	306
10.1.8. Zastosowania nanorurek węglowych	307
10.2. Nanorurki innych pierwiastków	307
10.3. Galeria obrazów TEM przedstawiających nanorurki węglowe	308
Literatura	313
11. Nanomateriały inspirowane obserwacjami przyrody	314
11.1. Nanomateriały w przyrodzie	314
11.2. Przykład okrzemków jako gotowych wzorców	317
11.3. Inżynieria biomimetyczna nanomateriałów	321
Literatura	326
12. Zrównoważony rozwój nanomateriałów inżynierskich	328
12.1. Toksyczność nanomateriałów	328
12.2. Zagrożenia dla człowieka i środowiska	331
12.3. Bezpieczeństwo pracy z nanomateriałami	334
Literatura	336
13. Perspektywy nanorewolucji materiałów inżynierskich	338
13.1. Odkrywanie skali nanometrycznej w materiałach konwencjonalnych	338
13.2. Nanomodyfikacja	341
13.3. Nanomateriały do wytwarzania mikroelementów	342
13.4. Prognozy rozwoju rynku nanomateriałów	344
13.4.1. Przykłady zastosowań nanomateriałów	345
Skorowidz	351

Przedmowa

Oddajemy do rąk Czytelników książkę poświęconą nanomateriałom – nowej grupie materiałów inżynierskich, które swoje niezwykle właściwości zawdzięczają strukturze ukształtowanej w skali nanometrycznej. Inspiracją do jej napisania stał się z jednej strony światowy rozwój nanotechnologii, której osiągnięcia są wykorzystywane w inżynierii materiałowej, z drugiej zaś doświadczenia badawcze autorów, którzy od kilku lat zajmują się projektowaniem nanomateriałów.

Nanomateriały charakteryzują się szczególnymi właściwościami, w tym nieosiągalną wcześniej wytrzymałością, ale także wyjątkowymi właściwościami cieplnymi, elektrycznymi, chemicznymi i biologicznymi. We współczesnej technice, której rozwój jest w dużym stopniu uzależniony od dostępności nowych materiałów, podejście nanostrukturalne staje się wyznacznikiem postępu oraz innowacji. Stąd zrodził się pomysł podręcznika, który według najlepszej wiedzy autorów jest pierwszym tak kompleksowym opracowaniem napisanym oryginalnie w języku polskim.

Przedstawiony podręcznik został napisany przede wszystkim z myślą o studentach uczelni technicznych, zwłaszcza tych kierunków kształcenia, w których dziełem pracy inżyniera jest konstrukcja realna. Jednocześnie należy podkreślić, że stosunkowo marginalnie potraktowano w niej właściwości optoelektroniczne nanomateriałów, ze względu na mniejsze doświadczenia autorów tym zakresie. Podręcznik może być pomocą dydaktyczną przede wszystkim dla studentów wydziałów inżynierii materiałowej, wydziałów mechanicznych, ale także budowlanych i elektrycznych. Autorzy mają nadzieję, że okaże się także użyteczna dla niektórych studentów fizyki, chemii i matematyki, dziedzin wnoszących stały wkład w rozwój nowych materiałów. Książka jest napisana w sposób pozwalający na lekturę jej fragmentów przez osoby nie mające formalnego wykształcenia „materiałowego”. Właśnie z myślą o nich tekst podręcznika uzupełniono licznymi ilustracjami (rysunki i fotografie).

Głównym celem dydaktycznym, jaki postawili sobie Autorzy książki, było dostarczenie podstawowych wiadomości o nowoczesnych materiałach stosowanych we współczesnej technice. Niezwykła mnogość dostępnych materiałów inżynierskich uniemożliwia dokładny opis każdego z nich. Mają one jednak wiele wspólnych cech budowy, czyli tak zwanej struktury, która ma decydujący wpływ na ich właściwości użytkowe. Pozwala to omawiać poszczególne materiały według pewnego klucza, w podziale na akceptowalną liczbę ich rodzajów, podobnie jak się to robi w biologii.

Kluczem zastosowanym w podręczniku przy omawianiu materiałów jest ich struktura. Autorzy postawili sobie za cel podanie wiadomości o strukturze materiałów inżynierskich, aby na tym tle omówić cechy strukturalne nanomateriałów. Umożliwi to Czytelnikom samodzielne studiowanie różnego typu materiałów o budowie mikro- i nanometrycznej. Aby to ułatwić, w podręczniku zawarto także podstawowe informacje o metodach badania struktury materiałów i modelowania ich właściwości. Duża liczba przykładów ma na celu

przekazanie także podstawowych informacji o nanomateriałach mających obecnie szczególne istotne znaczenie techniczne.

Treść książki podzielono na 13 rozdziałów. Pierwszy rozdział ma charakter wprowadzenia. Omówiono w nim najpierw definicje i podstawowe pojęcia, które zilustrowano przykładami. Następnie przedstawiono znaczenie materiałów we współczesnej technice ze szczególnym uwzględnieniem przykładów decydującej roli nowych materiałów w rozwoju różnych dziedzin, np. stopy aluminium w lotnictwie. Dalej pokazano klasyfikację materiałów oraz ich budowę w różnych skalach wymiarowych (od skali odległości międzyatomowych do skali wyrażanej w mikrometrach, a nawet milimetrach).

W drugim rozdziale omówiono szczegółowo strukturę materiałów inżynierskich i jej wpływ na ich właściwości. Punktem wyjścia był charakter wiązań międzyatomowych. Decyduje on o podziale współczesnych materiałów na metale, ceramiki i polimery. Odrębną grupę stanowią materiały kompozytowe, w których łączy się różne rodzaje materiałów w celu osiągnięcia nowych, lepszych właściwości. W rozdziale tym przedstawiono także krótko teorię właściwości materiałów kompozytowych. Dla każdej grupy materiałów omówiono charakterystyczne cechy ich struktury. Właściwości poszczególnych grup materiałów odniesione zostały do ich wiązań atomowych oraz struktury.

W trzecim rozdziale omówiono szczegółowo strukturę i właściwości nanomateriałów. W pierwszej części rozdziału przedstawiono wpływ skali wymiarowej na właściwości materiałów. Dotyczy to między innymi wpływu powierzchni granicznych, takich jak granice ziaren i granice międzyfazowe. W kontekście wpływu skali wymiarowej omówiono właściwości mechaniczne, cieplne, chemiczne i biologiczne nanomateriałów.

Rozdział czwarty poświęcono charakteryzowaniu i modelowaniu nanomateriałów. W pierwszej jego części przedstawiono nowoczesne metody obrazowania struktury, a zwłaszcza metody otrzymywania obrazów struktury w skali nanometrycznej. Możliwość obrazowania ma podstawowe znaczenie dla kontrolowania struktury w skali nanometrycznej i tym samym kształtowania właściwości nanomateriałów. W dalszej jego części omówiono metody ilościowego opisu struktury ze szczególnym uwzględnieniem specyfiki nanomateriałów. Na końcu przedstawiono zagadnienia związane z modelowaniem nanomateriałów.

W kolejnych rozdziałach (5–9) omówiono podstawowe grupy nanomateriałów, zarówno tych występujących w postaci litej (objętościowej) – nanometale, nanokompozyty i nanospieki ceramiczne, jak i nanowarstwy powierzchniowe i nanowłókna. Rozdziały te zredagowano w ten sposób, że zaczynają się od omówienia metod wytwarzania, następnie podany jest opis właściwości, a na końcu są przykłady zastosowań. Rozdział 10 poświęcono nanorurkom węglowym, które są sztandarowym przykładem nanoinżynierii materiałowej.

Książkę zamykają trzy rozdziały o charakterze ogólniejszym. Omówiono w nich kolejno zagadnienia nanomateriałów inspirowanych obserwacjami przyrody, zrównoważonego rozwoju nanomateriałów oraz perspektyw nanorewolucji materiałów inżynierskich. W rozdziale dotyczącym zrównoważonego rozwoju poruszono ważny problem toksyczności nanomateriałów i potencjalnie negatywnego wpływu nanomateriałów na środowisko, w tym na zdrowie człowieka. Omówiono w nim także krótko zagadnienia związane z bezpieczeństwem pracy z nanomateriałami. Rozdział dotyczący perspektyw rozwoju nanomateriałów poświęcony jest między innymi zagadnieniom „odkrywania” możliwości skali nanometrycznej w materiałach konwencjonalnych.

Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszego podręcznika jest nowa grupa materiałów inżynierskich, tzn. materiałów stosowanych przez inżynierów różnych profesji do realizacji ich konstrukcji, zwana nanomateriałami (przedrostek „nano” oznacza 10^{-9} m – sposób na wyobrażenie sobie wielkości nanometra podano w dalszej części rozdziału). Grupa ta ukształtowała się w ostatnich latach dzięki postępom w nanotechnologiach. Termin nanomateriały oznacza materiały projektowane, wytwarzane lub kontrolowane w skali nanometrycznej. Materiały te charakteryzują się szczególnymi właściwościami – nieosiągalną wcześniej wytrzymałością, ale także wyjątkowymi właściwościami cieplnymi, elektrycznymi, chemicznymi i biologicznymi. We współczesnej technice, której rozwój w dużym stopniu zależy od dostępności nowych materiałów, podejście nanostrukturalne staje się wyznacznikiem postępu oraz innowacji. Zanim jednak przejdziemy do szczegółowego omówienia nanomateriałów inżynierskich, warto zacząć od ich zdefiniowania.

1.1. Nanomateriały – definicje, podstawowe pojęcia i przykłady

Jako **nanomateriały** (lub inaczej materiały o budowie nanometrycznej) traktujemy te materiały, których struktura została ukształtowana na poziomie elementów o wymiarach nieprzekraczających 100 nm. Taka definicja jest na tyle ogólna, że można ją interpretować. Nie tylko ze względu na przyjętą wartość 100 nm, ale także z powodu określenia „ukształtowana”. Z tego względu warto ją rozwinąć i podać kilka przykładów.

Zacznijmy od podanej wartości krytycznych rozmiarów – 100 nm. Jest to z całą pewnością wartość umowna, która symbolizuje rozmiary istotnie mniejsze od 1 mikrona. Tym samym, termin nanomateriał jest przeciwstawiony materiałom o budowie kształtowanej w skali mikrometrów, które są wykorzystywane w technice od kilkudziesięciu lat. Przykładami materiałów o strukturze kontrolowanej w skali mikrometrów są techniczne stopy metali, w tym stopy aluminium, miedzi i żelaza (włączając w to stale). Jakkolwiek dzisiaj możemy je potraktować jako stopy o budowie konwencjonalnej, warto sobie zdać sprawę z wysiłku włożonego przez naukowców i inżynierów w ich rozwój do obecnej postaci. Wypada przy tym zwrócić uwagę na to, że kontrolowanie budowy tych stopów na poziomie mikrometrów wymagało, między innymi, opracowania technik obrazowania ich struktury bazujących na mikroskopii elektronowej. Rozwój materiałów, których struktura jest

kontrolowana na poziomie poniżej 0,1 μm , zwykle na poziomie 1–10 nm, oznacza przeskok o rząd, dwa na skali wielkości wymiarowych. Wymaga on nowych narzędzi badawczych do obrazowania struktury materiałów, w tym wysokorozdzielczych mikroskopów elektronowych oraz mikroskopów sił atomowych. Na większą skalę stał on się możliwy stosunkowo niedawno, właśnie dzięki upowszechnieniu urządzeń umożliwiających badanie struktury materiałów z rozdzielczością pozwalającą osiągać powiększenia do 10^6 razy. Tak więc, jakkolwiek granica 100 nm jest umowna, ma ona swoje uzasadnienie historyczne w kontekście rozwoju materiałów inżynierskich. Ma też często uzasadnienie fizyczne, bowiem wiele elementów struktury materiałów inżynierskich, poniżej tego wymiaru istotnie zmienia swoje właściwości. I tak na przykład, submikronowe kryształki metali stawiają znacznie większy opór przy próbie odkształcenia plastycznego niż ich mikrometryczne odpowiedniki.

Stosując w tym podręczniku podaną wyżej definicję, należy jednocześnie zastrzec, że używa się także innych. W szczególności, przyjmuje się czasami, że istnieje krytyczna, fizyczna wielkość elementów struktury, po przekroczeniu której następuje skokowa zmiana właściwości. Tego typu krytyczna wielkość może wynikać, między innymi, z wielkości domen magnetycznych w danym materiale lub z odniesienia wielkości elementów struktury do wymiarów, przy których występują efekty kwantowe. Definicje te nie są ani lepsze, ani gorsze. Są raczej bardziej szczegółowe. Podchodząc do rzeczy pragmatycznie, należy przyjąć, że jeśli w odniesieniu do danego materiału istnieją przesłanki do przyjęcia innej wartości granicznej, mniejszej od 100 nm, to wartość taka powinna być przyjęta. Jeśli takich przesłanek nie ma, można pozostać przy tej wielkości elementów struktury.

Po komentarzu dotyczącym granicy 100 nm, warto wyjaśnić znaczenie terminu „kształtowanie struktury” w tej skali wymiarowej. Ma on w kontekście definicji nanomateriałów podstawowe znaczenie, a to z tego powodu, że każdy materiał inżynierski może być obecnie badany z dokładnością pozwalającą rozpoznać elementy struktury o wielkości poniżej 100 nm. Nie oznacza to jednak, że każdy materiał konstrukcyjny jest nanomateriałem (choć być może w przyszłości tak będzie). Istnieje bowiem zasadnicza różnica między możliwością obserwowania tak subtelnej budowy materiałów a możliwością nadawania jej w tej skali wymiarowej wymaganych cech. I tak na przykład, prawie każda substancja po sproszkowaniu zawiera oprócz drobin mikrometrycznych (a nawet większych) pewną ilość drobin o wymiarach poniżej 100 nm. Nie oznacza to jednak automatycznie, że mamy do czynienia z nanoprozkiem. Tego typu proszek uzyskamy dopiero wtedy, gdy poprowadzimy proces rozdrabniania w sposób pozwalający na uzyskanie proszku o założonym udziale nanodrobin. Podobnie w przypadku polikryształów metali pojedyncze nanoziarenka nie kwalifikują stopu do uznania za nanometaliczny. Dopiero rozdrobnienie ziaren do poziomu poniżej 100 nm pozwala uzyskać metale o budowie nanometrycznej.

Przyjęta definicja daje także dużą elastyczność w zakresie wskazania elementu struktury, którego rozmiar jest podstawą do zakwalifikowania materiału do nanomateriałów. Mogą to być, po pierwsze, nanocząstki i nanoziarna, ale także nanowarstwy i nanowłókna. Z tą jednak różnicą, że w przypadku nanocząstek i nanoziaren mówimy o nanomateriałach trójwymiarowych, natomiast nanowarstwy i nanowłókna są charakterystyczne dla nanomateriałów, odpowiednio, dwu- i jednowymiarowych.

Przykłady nanomateriałów inżynierskich

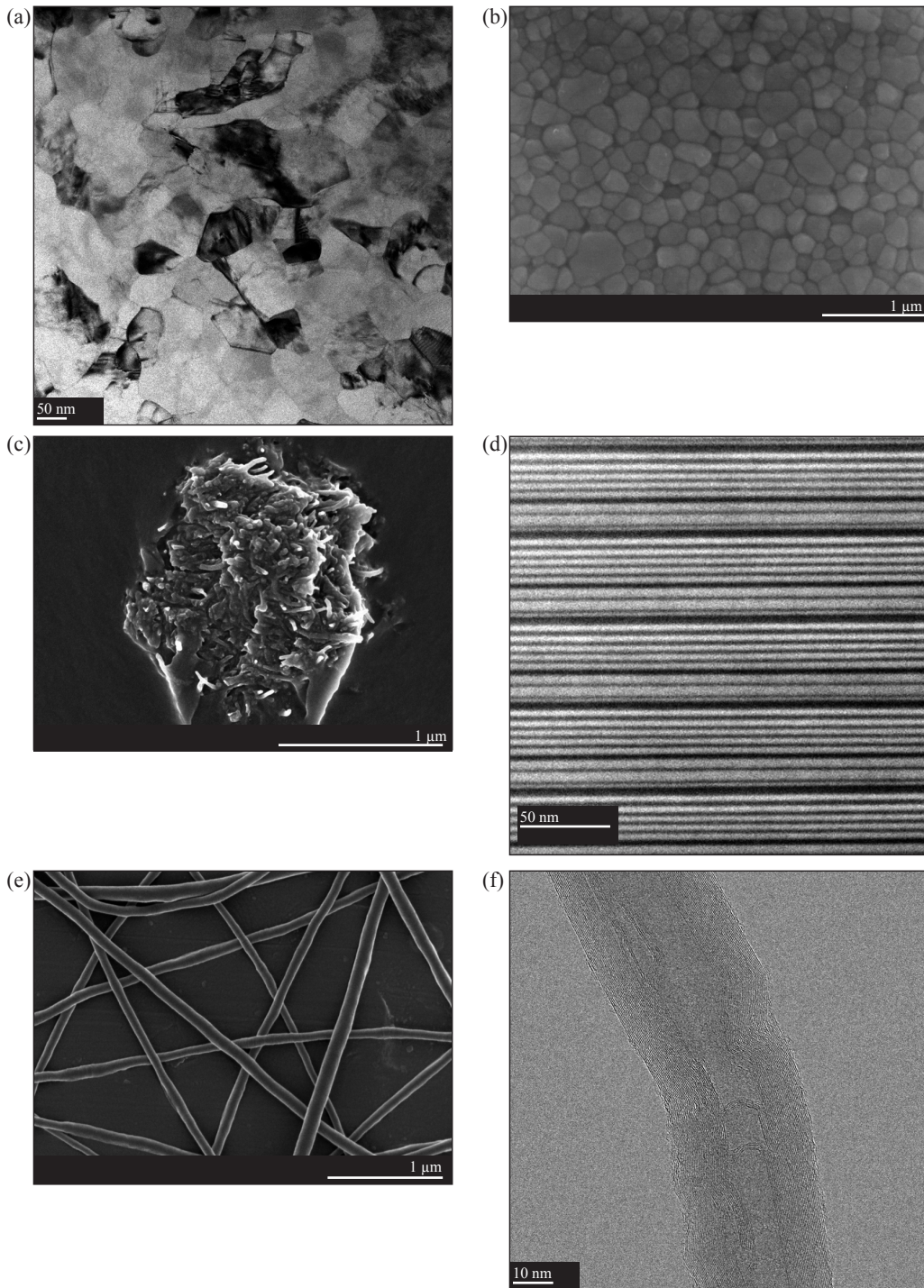
Galerię przykładów współcześnie dostępnych nanomateriałów inżynierskich rozpoczniemy od **nanometali** i **nanoceramik**. Przykłady struktur tego typu materiałów są przedstawione na rysunku 1.1. Nanometale można otrzymać między innymi przez bardzo intensywne odkształcenie plastyczne (rozd. 5). Nanopolikrystaliczne agregaty metali można także otrzymać z proszków, choć jest to, jak na razie, dużo trudniejsze. Jest to niemal jedyna ścieżka technologiczna w przypadku ceramik, które praktycznie nie odkształcają się plastycznie (rozd. 6). Nanometale i nanoceramiki mają zasadniczo inne właściwości, a zwłaszcza lepsze właściwości mechaniczne niż ich konwencjonalne odpowiedniki, (co jest wyjaśnione w rozdziale 3). Dzięki temu są często wykorzystywane do „odchudzenia wymiarowego” (zmniejszenia masy konstrukcji, bowiem większa wytrzymałość materiału pozwala wykonywać z niego mniejsze elementy) i zwiększenia żywotności wielu konstrukcji inżynierskich. Stosowane w inżynierii biomedycznej umożliwiają zmniejszenie różnego typu metalicznych wzmocnień i mocowań wkręcanych w kości pacjentów.

Szeroko stosowaną grupą nanomateriałów są **nanokompozyty** (rys. 1.1), szczególnie o osnowie polimerowej, które można otrzymać, dodając nanoproszki do polimerów w postaci ciekłej. Jakkolwiek brzmi to dość prosto, prawie jak opis słodzenia kawy lub herbaty, w istocie jest dość skomplikowane, jak prawie wszystko, co dotyczy nanomateriałów. Należy bowiem zdać sobie sprawę z tego, że nanocząstki ulegają aglomeracji i ich równomierne rozprowadzenie w osnowie polimeru jest poważnym wyzwaniem technologicznym. Stosuje się w tym celu wyrafinowane metody mieszania, z wykorzystaniem ultradźwięków. Istotne, a czasami kluczowe, znaczenie ma także odpowiednie przygotowanie, aktywacja, powierzchni nanoproszków, które z jednej strony jest potrzebne do ich dobrego połączenia z polimerową osnową, z drugiej zaś przeciwdziała sklejanii się nanocząstek. Zagadnieniom tym poświęcone są rozdziały 7 i 11.

Kolejnym przykładem nanomateriału, pokazanym na rysunku 1.1 jest układ **nanowarstw** wytworzonych metodami osadzania z mieszaniny gazowej. Nanowarstwy i nanopowłoki są szerzej omówione w rozdziale 8. W objaśnieniu do przedstawionego przykładu należy podkreślić, że tego typu nanostruktury są powszechnie wykorzystywane we współczesnych układach elektronicznych. Bez większej przesady można powiedzieć, że współczesna elektronika już wiele lat temu wkroczyła w fazę nanotechnologii, choć termin ten nie był powszechnie używany w odniesieniu do technologii stosowanych przy wytwarzaniu materiałów wykorzystywanych w elektronice. Obecnie niskowymiarowe nanowarstwy i powłoki są stosowane również w innych obszarach techniki, także tych związanych z materiałami konstrukcyjnymi. Należy jednocześnie podkreślić, że teraz wiele osiągnięć nanotechnologii elektronicznych wykorzystuje się w znacznie szerszym zakresie. Jako przykład można tu wymienić technikę tak zwanej zogniskowanej wiązki jonów, która służy między innymi do wycinania próbek do badań nanomateriałów, a pierwotnie została rozwinięta w związku z potrzebami kontroli jakości układów scalonych (metody obrazowania struktury nanomateriałów są omówione w podrozdziale 4.1).

Ostatnie dwa obrazy zamieszczone na rysunku 1.1 (e i f) dotyczą jednowymiarowych nanomateriałów. Są to przykłady struktur **nanowłókien** polimerowych i tak zwanej **nanorurki węglowej**. Więcej na temat tych przykładów nanomateriałów można znaleźć, odpo-

Rys. 1.1. Przykłady struktur: (a) nanometalu (nanotytanu), (b) nanoceramiki, (c) nanokompozytu, (d) nanowarstw, (e) nanowłókien, (f) nanorurki węglowej